

चितवनका चेपाङ जातिमा सांस्कृतिक परिवर्तन

डी.आर. पोखरेल

Bharatpur, Chitwan

Article History : Submitted 15th Dec., 2022; Reviewed 13th Feb., 2022; Revised 2nd March, 2023

Corresponding Author : D.R. Pokharel, E-mail : pokhreldr61@gmail.com

सारसङ्क्षेप

चितवन वागमती प्रदेशको एक जिल्ला हो। यस जिल्लाको केही माथिल्लो भेगमा चेपाङ जाति बस्दछन्। यस जातिको आफ्नै थातथलो, भाषा, संस्कृति र आर्थिक जीवन छ। अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिका रूपमा सूचीकृत भई यिनीहरूले आफ्नो जातीय मौलिक पहिचान पनि बनाइसकेको छ। प्रकृतिपूजन दृष्टि, संयुक्त परिवारको सामाजिक संरचना, आदिम प्रकारको चालचलन यस आदि जातिको विशेषता हो। आज यस मौलिक पहिचानमा धेरै परिवर्तन आएको छ। जमिनको स्वामित्व, नागरिकता आदिका समस्याहरू छन्। भाषाको वक्तव्यहरू घटिरहेका छन्। संयुक्त परिवारमा पनि परिवर्तन आएको छ। हिन्दूकरण र इसाईकरणले उनीहरूको समाज र संस्कृतिमा ठूलो हेरफेर ल्याएको छ। यस जातिको विकासका लागि सरकारी र गैरसरकारी अनेक धार्मिक, सामाजिक संस्थाहरूले अनेक योजना र कार्यक्रम ल्याएको देखिन्छ। तर उनीहरूले छोडेपछि चेपाङ समाजको स्थितिमा कुनै सुधार नभई भन् बिग्रिएको पाइन्छ। ती संस्थाहरूले विकासका सपनाहरू त बाँडे तर यस जातिलाई आत्मनिर्भर बनाउन सकेनन्। सीप कौशल सिकाएनन्। यस जातिको मौलिक रूचि र क्षमतालाई वास्ता नगरी संस्थाहरूले आफ्ना अभीष्ट सिद्धि प्राप्त गर्न मात्र लागेका देखिन्छन्। यसकारण आज पनि चेपाङ जातिको जीवन सङ्क्रमणबाट गुज्रिरहेको छ। उनीहरू न हिजोको मौलिक पहिचानमा छन् न आजको विकासबाट लाभान्वित छन्। जातीय विद्वेषका भावनाबाट भन्दा पनि जातीय जागरणका चेतनाबाट नै उनीहरूको उत्थान सम्भव हुन्छ। धर्मान्तरणले जातीय उत्थान हुन सक्तैन। यो कुरो बुझाउनु पर्नेछ र यस जातिको विकास र समुन्नत भविष्यका निम्ति नेपाल सरकारले नै दायित्व लिनुको अर्को विकल्प छैन।

शब्दकुञ्जी : चेपाङ, प्रकृतिपूजा, प्रजा, धर्मान्तरण, लोपोन्मुख, मण्डली।

शोधविधि

यस शोध-लेख तयार पार्न निम्नानुसार शोधविधि अपनाइएको छ -

- क) शोध सामग्री सङ्कलन र अध्ययनका लागि द्वितीय स्रोतको रूपमा पुस्तकालयीय अध्ययन विधि अपनाइएको छ। चेपाङ जाति सम्बन्धी लेखिएका विभिन्न पुस्तकहरू, शोधपत्रहरू, जर्नल र पत्रपत्रिकाहरूको सङ्कलन वर्गीकरण र अध्ययन गरिएको छ।
- ख) प्राथमिक स्रोत सङ्कलन र अध्ययनका लागि चितवनको शक्तिखोर र सिद्धीका चेपाङ वस्तीमा गई उनीहरूका सांस्कृतिक बारे अवलोकन भ्रमण गरि सूचना संकलन गरिएको छ। चेपाङका सांस्कृतिक अगुवाहरू, धामी, पान्दे, घरमूली,

सामाजिक अगुवा र अगुवा कृषकहरूसँग भेटवार्ता गरी जानकारी लिइएको छ ।

- ग) केही अघि मात्र नेपाल चेपाङ सङ्घका पूर्व महासचिव सन्तबहादुर चेपाङसँग भेटवार्ता गरिएको छ । प्रश्नोत्तरको माध्यमबाट चेपाङ समाजमा आएको परिवर्तन र समाजले भोगिरहेको अनेक समस्याहरू: नागरिकताको समस्या, जमिनको स्वामित्वको समस्या, धर्म परिवर्तनको समस्या आदिबारे जानकारी लिइएको छ ।

विषयप्रवेश

नेपालको भण्डै मध्य भागमा रहेको चितवन साविकको पचहत्तर जिल्ला मध्येको एक हो । हाल यो वागमती प्रदेशमा रहेको छ । यसमा भित्री मधेस र पहाड पर्दछ । चुरे र महाभारत पर्वत शृङ्खलाको बीचमा फैलिएको उपत्यका वा मैदानी भागमा थारु, कुमाल, दैरे, बोटे, माझी आदि आदिवासी जनजातिको बसोवास छ भने चुरे र महाभारतका भिराला पाखा कन्दरामा आदिवासी चेपाङ जातिको थातथलो रहेको छ । चितवन आदिवासी जनजातिका दृष्टिले मात्र नभई राष्ट्रिय निकुञ्ज, घाडीयाल गोही, एकसिङ्गो गैंडा, पाटे बाघ लगायत अनेक जीवजन्तु एवं वनस्पतीय जैविक विविधताका कारणले विश्वप्रसिद्ध भूमि बनेको छ ।

चितवनका चेपाङ जातिको अध्ययनले ठूलो महत्व राख्दछ । किनभने चितवन आदिवासी लगायत नेपालका विभिन्न जाति जनजातिको सङ्गम स्थल पनि हो । अर्को चितवनमा चेपाङ जातिको ठूलो सङ्ख्या छ । चितवनको पहाडी क्षेत्र : लोथर, काउले, सिद्धि, कोराक, कविलास, चण्डीभञ्ज्याङ, दारेचोक, दाहखानी लगायत पदमपुर, वीरेनगर, खैरहनी, जुटपानी, चैनपुर, पिठुवा, पटिहानी, जगतपुर, शुक्रनगर-८ र भरतपुरमा गरी चितवनमा चेपाङ जातिको जनसङ्ख्या २८,९८९ रहेको छ । यो चितवनको कूल जनसङ्ख्या ५,७९,९८४ को ५% हो (तथ्याङ्कीय भलक, २०७४:२-३) । यसैगरी मकवानपुरमा १९,२३३, धादिङमा १४,४९२ र गोरखामा ३,४५४ रहेको देखिन्छ । यसरी नेपालका मुख्य गरी चारवटा जिल्लाका पहाडी भूखण्डमा बसोवास गर्दै आएका चेपाङ जातिको कूल जनसङ्ख्या ६८,३९९ रहेको छ । यस जातिको आफ्नै भाषा छ । चेपाङ भाषा, आफ्नै संस्कृति, वेशभूषा, चाडपर्व, रीतिरिवाज, संस्कार, लोक साहित्य, धार्मिक अनुष्ठान सामाजिक व्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था आदि रहेको छ । यो जाति मूल रूपमा प्रकृतिपूजक र धामीभाँक्री पुरोहितमा आधारित आदिम सभ्यता बाकेको जाति हो । संयुक्त - परिवारको पारिवारिक व्यवस्था भएको सामूहिक सिकार व्यवस्था, विलो व्यवस्था अर्मर्मसहितको श्रम साटासाट गर्ने सामूहिक श्रमको व्यवस्था । खोरिया-खेती, केही जीवजन्तु र चराचमेराको सिकार, जङ्गली कन्दमूलको सङ्कलन र भोजन गर्दै धेरै कठिनाइपूर्वक जीवन धान्दै आएको जाति हो । यस जातिको आफ्नै भाषा छ - चेपाङ भाषा । यो भोट-बर्मेली भाषा परिवार भित्रको भाषा हो । यो नेपाली भाषाजस्तै सार्वनामिक भाषा हो (पोखरेल, २०५५:९३) । यस जातिको आफ्नै संस्कृति छ । वर्षको एकपटक आफ्ना कुलदेवता (नामरुड) को पूजासँगै धनुष र काँडको पनि पूजा गर्छन् । भूमिदेवता (भुँयर), पशुदेवता (गैडु), स्वास्थ्यदेवता (आइतबारे पूजा), प्रेतात्मा पूजा (वायु पूजा) र गोसाइँको पूजा गर्ने गर्दछन् । यसमा बलि पनि दिने गर्छन् । पूजाआजा गर्नेलाई आफ्नै जातको धामी पुरोहित (पान्दे) पाँडे र महापान्दे लगाउँछन् (घिमिरे र पोखरेल २०५८, २४-२५) । यसरी कुलपूजा वा वायुपूजादेखि सिमे, भूमे, थानी, संसारी, गोठ आदिको पूजा गर्छन् । भदौमा छोनाम (न्वागी) धूमधामले मनाउँछन् । धामीले द्याङ्ग्रो ठोकदै यी पूजाहरूका कर्मकाण्ड पूरा गर्दछन् । प्रायः प्रकृतिलाई नै सर्वोपरी मान्ने यस जातिको परम्परागत धर्म प्रकृति पूजा हो ।

प्रकृति पूजाको यावत अनुष्ठान धामी-भाँक्री-पुरोहित (पाण्डे) ले नै गर्ने गर्दछन् । यसै गरी सामाजिक संस्कारहरू : जन्म, अन्नप्राशन, विवाह र अन्त्येष्टि; नाचगान; सांस्कृतिक वस्तुहरू (डोको, डालो, थुम्से, भकारी, जावी भोला, माछा राख्ने फुर्लुङ, खुर्पेट्याक, माछामार्ने जाल, चरा समाल्ने जाल आदि वस्तुहरू) बनाउँछन् । यसै गरी लिसो पासो र धनुषकाँडको निर्माण गर्छन् । च्यूरीको घ्यू र पिना बनाउने मौरीको घर राख्ने, गिडा भ्याकुर, भालाङको सङ्कलन र खाद्यवस्तुको रूपमा त्यसको प्रयोग गर्ने, घर/छाप्रो निर्माण गर्ने, खोरिया खेती गर्ने र अन्य कृषिकर्म पनि गर्ने गर्दछन् ।

चेपाङहरूको उत्पत्ति थलो र चेपाङ शब्दबारे धेरै अन्वेषकहरूले खोजी गरेका छन् । डा. गणेशमान गुरुडले 'चे' को अर्थ कुकुर र 'पाङ' को अर्थ बाण बताएका छन् भने नवीन कुमार राईले 'च्यो' भनेको पर्वतको टाकुरो र 'बाङ' भनेको ढुङ्ग्रो भन्ने लगाएका छन् । वि.सं. १८२७ मा पृथ्वीनारायण शाहले भगवन्तनाथलाई मण्डल्याई दिएको कागजमा 'चेवांग' लेखिएको छ । घरायसी तमसुकको कागजमा पनि चेवांग नै लेखिएको पाइन्छ । चेपाङका किम्वदन्तीहरूमा ढुङ्गाको, चेपमा बालख भेटिएकोले च्योवाङ् भनिएको भन्ने पाइन्छ । अर्को किम्वदन्ती अनुसार भगवान रामचन्द्रका छोरा लव कुशमध्ये लवका सन्तान चेपाङ हुन् भन्ने गरिएको पाइन्छ । तर यस कुराको सत्यापन हायु भाषामा रहेका शब्दहरूमा पहिल्याउँदा केही फरक कुराहरू प्राप्त भएका छन् । चेपाङ सम्बन्धी खोज गर्ने विदेशी विद्वान् हडसनले दिएको तुलनात्मक शब्दकोशमा 'चे' को खास अर्थ पाइन्छ । यो प्रत्ययको रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ । 'बाङ' को अर्थ चाहिँ ढुङ्गा भन्ने रहेको छ । केही अन्वेषकले भनेझै 'च्यो' भनेर टाकुरो भनेको पाइन्छ । पहाडलाई 'रियस' भनेको उल्लेख छ । कतिले 'च्यो' भनेको 'कुकुर' पनि भनेका छन् । तर कुकुरलाई 'कुई' वा 'की' भनिने उल्लेख छ । यसका साथै उनले चेपाङ लगायत केही जनजातीय समूहलाई 'ब्रोकन ट्राइवस्' भनेका छन् । (हडसन १८८: १६२-१६५) ।

इतिहासकार सूर्यमणि अधिकारी र समाजशास्त्री डोर ब. विष्टले चेपाङको मूलथलो दोलखा जिल्लाको सुनाथली र पुकुन्थलीलाई मानेका छन् । त्यहाँ चेपाङको राज्य रहेको पनि उल्लेख गरेका छन् । पाटनका मल्ल राजाहरूले उनीहरूलाई हराएपछि उनीहरू यताउता लागेका र त्यही क्रममा चितवन पनि आइपुगेका कुराहरू उल्लेख गरेका छन् । तर गणेशमान गुरुडले भने पृथ्वीनारायणले उनीहरूलाई हराएको उल्लेख गरेका छन् ।

अर्को चेपाङहरूले राणाहरूको उदयकाल वा भोट-नेपाल युद्धको समयमा यस समूहले ठूलो योगदान गरेवापत् सरकारले किपट जग्गा प्रदान गरेको थियो भन्ने उल्लेख पाइन्छ । तर त्यसको अभिलेख भने अहिलेसम्म पाइएको छैन । उनीहरूले त्रिशूली नदीको किनारमा किपट जग्गा पाएका र त्यसको कर उठाउने जिम्मा अगुवा चेपाङलाई नै दिएको र सरकारले त्यस्तो व्यक्तिलाई 'मिभार' भन्ने गरेको र तिनबाट सडकलन हुने गरेको उल्लेख आफ्नो पुस्तकमा नेपालका प्रख्यात अन्वेषक महेशचन्द्र रेग्मीले गरेको उल्लेख पाइन्छ । (गुरुड, सन् १९९५ : ५३)

वि.सं. २०२६ मा किपटप्रथा खारेज गरी मालपोत उठाउने सरकारी अड्डा निर्माण भएपछि मिभार व्यवस्था पनि खारेज गरिएको र मिभारले आफ्नो सहयोगीका रूपमा राख्दै आएको गौरुड र कारोबारीको व्यवस्था स्वतः खारेज भएको र साथै चेपाङका किपट जग्गाहरू पनि कतिपय रैकर परिवर्तन भएको; मिभारसँगै त्यही तहको फौजदारी मुद्दामामिला हेर्ने द्वारोको पद पनि खारेज भएको उल्लेख पाइन्छ (अधिकारी, २०४६ : ३३-३४)

यस समुदायको परिचयकै क्रममा समुदायको सांस्कृतिक अगुवा वा धामी पान्दे र महापान्देको पनि चर्चा गर्नुपर्ने हुन्छ । यिनीहरूले सांस्कृतिक अनुष्ठानहरू साथै स्वास्थ्य क्षेत्रका र शैक्षिक क्षेत्रका कामहरू पनि गर्दै आएका हुन् । आफ्ना यी कामहरूवापत जनसमुदायबाट पहिले बेठवेगार उठाउने, सहयोग उठाउने, कुखुरा, सुङ्गुर आदि लिने गरेकाले र यो समुदायको कृषि उपज कम भएकाले खान, लाउन, बस्न अभाव भएकाले नेपालको पहिलो मुलुकी ऐनले मासिन्या र लोहाच्याप्या नपाउने जातमा वर्गीकृत गरेकाले र जाँडरक्सी, भोजभतेरको ज्यादा प्रयोग गरी अन्नको दुरुपयोग गरेकाले गरिबी भोग्नु परेको र हिन्दूकरणको चपेटामा परेर आफ्नै मौलिक परिचय भुल्दै गएकाले यस समुदायमा मण्डली (क्रिश्चियन धर्म) को प्रवेश भयो र ठूलो सङ्ख्यामा यो जाति क्रिश्चियन बन्ने क्रम जारी छ ।

छलफल

चेपाङ समाज र संस्कृतिमा आएको परिवर्तन नै छलफलको विषय हो । एउटा प्राकृतिक जीवन अजनाउँदै आएको जनजातीय समूहको समाज र संस्कृतिमा परिवर्तन आउनु भनेको सानो कुरो होइन । मानव समाज परिवर्तनशील त छ तर

एउटा जातिको पहिचान नै फरक हुने गरेर परिवर्तन हुनुचाहिँ मानवशास्त्र एवं नृवंशशास्त्रको निमित्त ठूलो महत्व राख्ने कुरो हो । जसले एउटा सभ्यताको विलुप्ति ल्याउँछ ।

कुनै भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या कम हुँदै जानु, जातीय मौलिक संस्कृतिमा विचलन आउनु जातीय एकतामा विभाजन आउनु, सामाजिक सुरक्षा नहुनु, कुनै जाति राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा प्रवाहित हुन नसक्नु आदि कुराहरू समाज विकासका असल सङ्केतहरू होइनन् ।

चेपाङ भाषाका वक्ताहरू घटिरहेका छन् । भाषाका वक्ताहरू हजार जनाभन्दा कम हुन थाल्नुलाई भाषा लोपोन्मुख हुन लागिरहेछ भन्ने जनाउ हो । अर्को कुरो जुनजुन कुराहरूले गर्दा चेपाङ जाति भनेर चिनिन्छ, तिनै कुराहरूमा ध्यान नदिने हो, आफ्नो मौलिक पहिचानलाई बेवास्ता गर्ने हो भने भाषा, संस्कृति कसरी टिक्छ ? भाषा हराएपछि संस्कृति हराउँछ र संस्कृति हराएपछि जाति पनि हराउँछ भन्ने भनाइ नै छ । नेपालका १० वटा जनजाति हराइसकेका छन् । कतिपय भाषाहरू लोप भएका छन् । कुशुन्डा भाषाका एकजना मात्र वक्ता राजमामा भएको पनि सुनिँदै आएको हो । कुशुन्डा, कुशवाडिया, राउटे, वनकटिया, सुरेल, हायू, राजी, किसान, लेप्चा र मेचे दश जाति लोपोन्मुख जाति भइसकेको छ ।

अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिमा सूचीकृत भएको चेपाङ समाज आज व्यापक रूपमा धर्म परिवर्तनको चपेटामा परेको छ । यस जातिलाई विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन मानव विकास पूर्वाधारहरू (गाँस, वास कपासदेखि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीसम्मका र अर्भै सामाजिक-आर्थिक-वैचारिक-संस्कृतिक-नैतिक यावत पक्षका पूर्वाधारहरू पूरा गर्दै जानु पर्नेमा यतातिर ध्यान नदिई धर्म परिवर्तन गरिएको छ । गर्ने र गराइने दुवैले बुझ्नुपर्दछ कि यो गर्दैमा समस्या समाधान हुँदैन ।

कुनै पनि जातिको विकासका नापोहरू भनेका उनका जातीय क्षमता, सीप-कौशल, उनका मानसिक बनावट अनुसारका सचेतनता, आत्मिक जाँगरण, उनका रुचि, इच्छा र संभावनाका पक्षहरू हुन् । यी कुराहरूलाई सरकार वा संस्थाहरूले गहिरोसँग बुझेर आफ्ना कार्ययोजनामा समेट्नुपर्ने कुराहरू हुन् । तर यसो नगरी सरकार वा विकास संस्थाहरूले केवल जनसमूहलाई आफ्नो निहित स्वार्थअनुकूल मात्रै सोच्ने हो र विकास र विचार दुवै लाध्ने र एउटा जातिलाई आफ्नो भोट बैङ्क वा आफूप्रति आश्रित मात्रै बनाइराख्ने हो भने ढिलोचाँडो त्यो जातिको भाषा, संस्कृति मात्र होइन जाति नै लोप भएर जान सक्छ ।

चेपाङ समाज सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक शङ्कटको अवस्थाबाट गुज्रिरहेको र नकारात्मक परिवर्तनका परिणामहरू भोगिरहेको कुरा निम्न बुँदाहरूबाट बुझ्न सकिन्छ :

- १) **जातीय मनोविज्ञानमा चोट** : पृथ्वीनारायण शाहभन्दा पनि अगाडिदेखि नै 'चेवांग' जातिको रूपमा परिचय पाइसकेको यस जातिले पञ्चायतकालमा सरकारबाट नै 'प्रजा' नाम पायो । 'प्रजा विकास योजना' (२०३४) पनि लागू भयो । कतिले आफूलाई प्रजा भनिएकोमा ठीकै ठाने भने कतिले 'हामी चेपाङ नै हौं' भने । चेपाङ जातिको स्वतन्त्र पहिचान भएको यस जातिले आफूलाई प्रजा भनिदा पक्कै पनि हिनताबोध गरेको हुनुपर्छ । जातिको यो नाम परिवर्तनले सकारात्मक परिणाम छोडेको थिएन भन्ने कुरा फेरि यस जातिका यस जातिका सबैले चेपाङ नै लेख्न थालेको कुराबाट थाहा पाइन्छ ।
- २) **आस्थागत विचलन** : प्रकृतिपूजक र धामी-भाँत्री प्रवृत्ति बोकेको यस जातिले आफ्नो जीवनदृष्टि र आस्था विपरीतका फरक धर्मदर्शन एवं संस्कृतिको भारवहन गर्नुपर्दाका पीडाहरू बेहोरिरहेको छ । जनजाति महासङ्घले अति सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिमा सूचीत गरेको यस जातिको जातीय पहिचानमाथि नै प्रश्न उठ्ने गरी धर्म परिवर्तन गरेर अर्कै सभ्यता र संस्कृतिको अवलम्बन गरिनुले आस्थागत विचलनमा पुऱ्याएको छ यस जातिलाई । यसलाई सकारात्मक परिवर्तनको परिणाम मान्न सकिन्न ।

- ३) **विकासे संस्थाले चेपाङको आत्म परिवर्तन गर्न सकेनन्** : यस समाजको उत्थानका निमित्त भनेर धेरै विकासे संस्थाहरू चेपाङ गाउँमा पसे। वर्षौं विकासका खेती गरे। तर यस समाजलाई आत्मनिर्भर बनाउन असफल भए भन्ने कुराको सबुत आज यस समाजका मानिसहरू घर न घाटका भएबाट थाहा पाइन्छ। यदि त्यो विकास दिगो थियो र चेपाङ समाजमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको थियो भने आज त्यसको राम्रो परिणाम देखिनु पर्दथ्यो। तर आज 'चेपाङ सहकारी' बन्द भएको देखिन्छ। गिठा, भ्याकुर र भालाङको चिप्स बनाउने उद्योग पनि असफल भएर बन्द भएको सुनिन्छ। संस्थाका अफिसहरू उजाड बनेका छन्। चेपाङ समुदाय यो सबै हेरेको हेरेकै छन्। यतिमात्र होइन तिनले चेपाङ समाजलाई सीपहीन बनाएर पनि छाडेका छन्।
- ४) **जातीय सीप-कौशल** : यस जातिका मानिसहरूसँग आफ्नै खालको सीप कौशल छ। उनीहरू बाँस, निगालोका डोको-डालो, नाडलो, मान्द्रो, भकारी, थुम्से, माछा राख्ने फुर्लड, पेरुङ्गो आदि बुन्छन्। यी सीपलाई प्रोत्साहित गरेर यसको व्यावसायिक उत्पादन र बजार व्यवस्थापन हुन सक्थ्यो। यस्तै उनीहरूले बुन्ने जाबी भोलाको परिस्कार गरी बजारको माग अनुसारका भोला बनाउन, यसको उद्योग चलाउन पनि सम्भव थियो। अझ उनीहरूले माछा मार्ने जाल, चमेरा र चरा छोप्ने जाली पनि बुन्ने गर्छन्। यसमा अझै चाख लाग्दो के छ भने उनीहरूले वन्यम्रोतबाट जुन रेसाहरू निकाल्छन् र त्यसको धागो/डोरी बनाउँछन्, त्यो विशेष छ। किनभने यस्ता डोरी यति बलिया हुन्छन्, बजारका कुनै पनि डोरीले यिनलाई भेट्दैनन्। यस जातिको वनस्पति सम्बन्धी यी ज्ञान र यसलाई उपयोगी वस्तु निर्माणमा लगाउने उनीहरूको सीप-कौशल उल्लेख्य छ। संस्थाहरूले यस कुरामा ध्यान पुऱ्याउन सकेनन्। यस्तै उनीहरूको भीर-पाखामा आनन्दले हिँड्नु, बस्न सक्ने क्षमता, रूख चढ्न सक्ने क्षमता, वन्य खाद्यवस्तु र जडिबुटीको ज्ञान, च्युरीको घ्यू बनाउने, पिना बनाउने, चिउरीका रूखहरूको संरक्षण गर्ने, सिकार गर्ने, माछा मार्ने, मौरी पाल्ने र काढ्ने आदि धेरै ज्ञान र सीपका क्षेत्रहरू छन् तर यतातिर संस्थाहरूले ध्यान पुऱ्याउन सकेनन्। चेपाङ समुदायको आशा-आकाङ्क्षा र सपनाहरू त बढाए तर त्यो जातिसापेक्ष, वस्तुगत र व्यावहारिक हुन सकेनन् र सकेका छैनन्, त्यसको दुष्परिणाम यस समुदायले भोगिरहेको छ।
- ५) **राणाहरूको प्रोत्साहन** : राणाकालमा यस जातिको क्षमता, इमान्दारी र लगनशीलता देखेर त्रिशूलीको किनारमा राणाहरूले किपट जग्गा प्रदान गरेको उल्लेख पाइन्छ। साथै किपट जग्गाको कर उठाउन मिभारको (गाउँको मुखिया सरहको पद) पद सिर्जना गरेर जातिलाई प्रोत्साहन गरेका थिए। स्वयं मिभारले पनि आफ्नो मातहतमा आफ्ना सहयोगीहरू गौरुङ्ग र कारोबारी भर्ना गर्न पाउथे। तत्कालको राज्यव्यवस्था अनुसार उनीहरूले गाउँले वा रैतीट उठेको तिरो (कर) को एउटा निश्चित भाग पाउने गर्थे भन्ने उल्लेख पनि पाइन्छ। पछि २०२६ सालमा सरकारले मालपोत कार्यालय बनाएपछि यो पद खारेज भयो। जग्गा नापी हुँदा किपट पनि रैकरमा परिणत भएको उल्लेख पनि पाइन्छ। तर नापी व्यवस्था वैज्ञानिक र जनपक्षीय नहुँदा चेपाङ समुदायका आम मानिसले जग्गा नापी गराउन सकेनन्। सरकारले यसमा ध्यान दिएर चेपाङ समुदायमा विशेष कार्यक्रम लागू गरेको भए उनीहरू अहिलेजस्तो जग्गाको स्वामित्वबाट वञ्चित हुने थिएनन्। उनीहरूको आमदानीको स्थायी स्रोत हुन्थ्यो। तर नापी चेपाङ-मैत्रीय नहुनाले केही टाठाबाठाले मात्र जग्गा नापी गर्न सफल भए। यसपछि यो जाति अरू चपेटामा पऱ्यो जीवनमा नकारात्मक परिवर्तन भोग्नु पऱ्यो। गरिबी भन्नु बढ्यो।
- ६) **तीव्र रूपमा धर्म परिवर्तन** : वि.सं. २०४७ सालपछि अभाव, अशिक्षा, गरिबी र अनेक सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक मारमा परेको चेपाङ समुदायमा क्रिश्चियनहरू धर्म परिवर्तनको ध्येय लिएर पुगे र अनेक सहयोग प्रलोभन दिएर चेपाङ समुदायलाई मण्डलीमा आबद्ध गराउँदै लगे। २०६५ सालसम्म चितवनमा धर्म परिवर्तन गर्ने चेपाङ समुदायको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको ७% मात्र भएको उल्लेख पाइन्छ। तर आज २०७९ मा आएर त्यो सङ्ख्या तेब्बरभन्दा पनि बढी

भएर २५% पुगेको सन्तबहादुर चेपाङ बताउँछन् । चेपाङ गाउँमा चर्चहरू प्रशस्त छन् तर मन्दिर भने छैनन् भन्छन् उनी । हुन त हिन्दूकरण पनि नभएको होइन । तथ्याङ्कमा ६०% हिन्दू छन् भनिन्छ । प्राकृतिक धर्म मान्ने त १०-१५% मात्र छन् भन्छन् उनी । स्थिति यस्तो बनेको छ । अब यसलाई चेपाङ समाजमा आएको कस्तो परिवर्तन भन्ने ? यसले उनीहरूको मौलिक पहिचानमा बिघ्न पुऱ्याउने नै देखिन्छ ।

परिणाम

चेपाङ जातिको सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनमा साना-ठूला, आंशिक र मूल जुन परिवर्तनहरू आएका छन्, यसले सकारात्मकभन्दा नकारात्मक परिणामहरू नै ल्याएको देखिन्छ । सकारात्मक परिणाममा आज उनीहरू 'चेपाङ स्वायत्त प्रदेश'को माग गर्ने भइसकेका छन् । राजनीतिमा प्रवेश गरेर ठुलठूला पदहरूमा पुगिसकेका छन् । शिक्षितहरूको सङ्ख्या पनि बढिरहेको छ । उनीहरूमध्ये कतिपय राजनीतिक पार्टीमा लागेर चेपाङ सम्बन्धी वर्गीयभन्दा पनि जातीय मुद्दाहरू उठाउने भइसकेका छन् । तर विडम्बना के हो भने उनीहरूको समुदायमा सबैको जग्गाको स्वामित्व छैन, नागरिकता सबैले पाएका छैनन् । रोजगारीको व्यवस्था नभएर यस समुदायका युवा पनि वैदेशिक रोजगारीमा जान थालेका छन् । बालविवाह र धेरै सन्तान जन्माउने समस्या पनि बढ्दो छ । अन्नको अभावमा गिठ्ठा, भ्याकुर खोज्न जङ्गल धाउनुपर्ने समस्या पनि चर्के छ । सीपको विकास, उद्योगधन्दा, बजार व्यवसाय पनि फस्टाएको छैन । जाँड रक्सी धेरै खाने, चाडवाडमा धेरै खर्च गर्ने र ऋणमा डुब्ने र भन्नुभन्नु गरिब बन्ने प्रक्रिया पनि रोकिएको छैन । च्युरीको रूख रोप्ने प्रवृत्ति दुरुत्साहित भइरहेको छ । जग्गा नै नभएकाले कहाँ रोप्ने ! भन्ने समस्या छ । अर्को वन्य खाद्य सामग्री, जडिबुटी खोज्न पनि सहज छैन । यस्तो अवस्थामा 'चेपाङ स्वायत्त प्रदेश'को माग वा अधिकारको वकालत गर्नुको के अर्थ हुन्छ र !

तर सरकार र पार्टीहरू यस्तै बाहिरिया प्रचारको काममा लागेका छन् । चेपाङ समुदायलाई सामाजिक, धार्मिक संस्थाहरू र राजनैतिक पार्टीहरूले आफूतिर आकर्षित गर्ने, आफ्नो आश्रित बनाउने, भोट बैङ्क बनाउने गरेको देखिन्छ । यी सबैले चेपाङ जातिलाई आफ्नो अभीष्ट प्राप्तिका लागि प्रयोग मात्र गर्ने गरेको देखिन्छ । यस समुदायको स्थिति भने यसरी घर न घाटको हुँदै गएको छ । उनीहरूले आफ्नै मौलिक जातीय सांस्कृतिक सामाजिक पहिचान पनि गुमाउँदै गएका छन् र यता समाज विकासको मूल प्रवाहमा प्रवाहित हुन पनि सकिरहेका छैनन् । एउटा सङ्क्रमणकालीन शङ्कट बेहोरिरहेका छन् । परिवर्तनका कुराहरू र उनीहरूको परम्परागत सामाजिक संरचना एवं सांस्कृतिक संरचना बीच पनि अन्तर्विरोधहरू रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

'चितवनको चेपाङ समाजमा आएको परिवर्तन : एक सांस्कृतिक पर्यवेक्षण' शीर्षकको यस शोध लेखमा जुनजुन शीर्षक उपशीर्षकमा जुनजुन विषयमा छलफल गरियो तिनको एकमात्र निचोड हुन्छ चेपाङ जाति आज शङ्कटमा छन् र तिनको अध्ययन जरूरी भएको छ ।

यो जाति सरकार, संस्थाहरू, धार्मिक संस्थाहरू र अन्य समुदायबाट पनि उपेक्षित बनेको छ । आफ्नै सांस्कृतिक अगुवा (पान्दे र महापान्दे) बाट पनि धेरथोर पीडित बनेको छ । पान्दे र महापान्दे यस समाजको सांस्कृतिक अगुवाहरू त हुन् तर दयाङ्गो ठटाएर मात्रै रोगको उपचार हुन सक्तैन । उनीहरू त्यसो गर्छन् । अर्को अनेक सांस्कृतिक अनुष्ठान पान्दे र महापान्देले गराउछन्, त्यसवापतमा जनसमूहबाट फाइदा पनि लिन्छन् । तर यी अगुवाहरूले खासै तालिम लिएको हुँदैन । कति त अव्यवस्थित खालका कामहरू उनीहरूले गरिरहेका छन् । यसो भएकाले जनसमूह विपरीत धर्मतर्फ वा मण्डलीतर्फ (हिन्दू र क्रिश्चियनतर्फ) आकर्षित भएका छन् । तर यो उनीहरूको जीवन-दृष्टि, सामाजिक सांस्कृतिक संरचना र संस्था एवं

मण्डलीहरूका सहयोग बीचमा सङ्गति देखिन्छ । त्यो अन्तर्विरोधले भरिएको छ ।

अभाव, गरिबी, अशिक्षा र अप्ठेरो स्थितिमा रहेका यस समुदायलाई सरकारले ठीक ढङ्गले सम्बोधन गर्न सकेको छैन । उनीहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी जग्गाको स्वामित्व र नागरिकताको समस्यामा सरकारले विशेष कार्यक्रम बनाएर आउन सकेको भए यो जाति अरू संस्थाप्रति आकर्षित हुने थिएन । अभ्रै पनि सरकारको विकल्प त छैन । तर यस जातिप्रति ध्यान नदिने हो र विशेष कार्यक्रम बनाएर काम नथाल्ने हो भने यो जातिले आफ्नो पहिचान गुमाउने छ । चेपाङ भाषा आजै पनि लोपोन्मुख अवस्थामा छ । आजैको जस्तो स्थिति रहिरहने हो भने चेपाङ भाषा र यो समुदाय दुवै हराएर जाने सम्भावना रहेको छ । त्यसकारण यस जातिको समाज र संस्कृतिमा आएको परिवर्तनलाई मध्यनजर गरी यस जाति सम्बन्धी विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गरी यस जातिका परम्परागत विचार संस्कृति र सामाजिक संरचनामध्ये कुनकुनलाई सुधार गरिनुपर्ने हो कुनकुन हटाउनु पर्ने हो र कुनकुन गुदी कुराहरूलाई यस जातिको विशेषता ठानेर संरक्षित गरिनु पर्ने हो, त्यसको अन्वेषण गरी यस जातिको भाषा, संस्कृति, ज्ञान, क्षमता (सीप-कौशल) पहिचान गर्दै विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन सरकारको सक्रियता आवश्यक रहेको छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०४६), “चितवनका चेपाङ जाति” विवेक वर्ष ५, अङ्क-२, चितवन: वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, पृ. (३१-४५) ।
- आचार्य, बाबुराम (२०५४), *नेपालको सांस्कृतिक परम्परा*, काठमाडौं: श्रीकृष्ण आचार्य ।
- धामिरे, विष्णुप्रसाद र डी.आर. पोखरेल (२०५८), *चेपाङ (प्रजा) जातिको सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन: एक अध्ययन*, अप्रकाशित शोधपत्र चितवन जिल्ला विकास समितिमा प्रस्तुत ।
- किराँत, जितपाल र अरू (सम्पा.) (२०६७), *आदिवासी जनजाति जर्नल*, अङ्क-३, काठमाडौं: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- तथ्याङ्कीय भ्रलक* (२०७४), चितवन : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, तथ्याङ्क कार्यालय चितवन ।
- चेपाङ जीवन शैली ज्ञानकोश* (२०७६) ललितपुर: नेपाल चेपाङ सङ्घ ।
- पोखरेल, डी.आर. (२०७०), *हायु जातिको लोक जीवन*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- राई, उद्धव, जितेन्द्र चेपाङ र दिल चेपाङ (२०६७), *चेपाङ जातिको चिनारी*, ललितपुर: आदिबासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- विष्ट, डोरबहादुर (२०५२), *सबै जातको फूलबारी, छैठौँ संस्करण*, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
- विष्ट, प्रताप (२०७९), *छेलिएका अनुहार - चेपाङ वनकारिया तथा गाडी बेच्नेहरू* काठमाडौं: साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि.। Gurung, Ganeshman (1995 AD), *Report from a Chepang Village*, Kathmandu : S Gurung.
- Hodson, Brain Houghtan (1880 AD) *Miscellaneous Essays*, London : Trubner and Co, Ludgate Hill.
- Rijal, Mukti and Gyan Bahadur Yonzon - Tamang (Editor) (2010 AD) *Readings on Indigenous culture and knowledge* series I, Kathmandu : Institute of governance and development.
- Rijal, Mukti, (Editor) (2011 AD), *Readings on Indigenous culture and knowledge* Series II, Kathmandu: Institute of governance and development.